

A nyugat- és keletnémet tartományok összehasonlító elemzése mezőgazdasági és vidékfejlesztési szempontból

1. BEVEZETÉS

Témaválasztásomat elsősorban a szakmai kíváncsiság vezérelte. Tudtam, hogy 2019 novemberében lesz a berlini fal leomlásának 30. évfordulója, így számítottam rá, hogy a középpontba fog kerülni az államrészek gazdasági színvonalának összehasonlítása. Témám aktualitása a múltban rejlik, hiszen a nyugati és keleti országrész között fennálló különbségek a II. világháború utáni, közel fél évszázadig fennálló kettéosztottságból erednek.

Kutatásom elsődleges célja az volt, hogy kimutassam, 30 év elteltével is jelentős fejlettségbeli különbségek fedezhetők fel Nyugat- és Kelet-Németország között.

Elemzéseim főként a gazdaság azon területeire irányultak, ahol tartományi szinten is kimutatható a differencia.

2. KÜLÖN UTAKON

Ismert tény, hogy míg az NSZK a győztes nagyhatalmak gazdasági-politikai támogatását élvezhette, és az Európai Unió alapító tagja lett a második világháború után, addig az NDK-ban szovjet mintájú pártállami diktatúra jött létre, és több szállal kötődött a keleti blokk országaihoz.² A keletnémet iparvállalatok alacsony versenyképessége, tőkehiánya, korszerűtlen berendezései és termékszerkezete álltak szemben a nyugatnémetek kifinomult és fejlett technológiájával. Mindenki számára érzékelhető volt a Kelet és a Nyugat között fennálló eltérő gazdasági színvonal.³ Vizsgálataim során választ kaptam arra, hogy miért voltak ellentmondásosak a vélemények az újraegyesítés korai időszakában. Nem lehetett könnyű feldolgozni a hirtelen jött változást, pláne, hogy két teljesen eltérő berendezkedésű állam fúziójáról volt szó. A keletnémeteknek meg kellett küzdeniük a szocia-

[1] SZE alapképzés, Gazdasági és vidékfejlesztési agrármérnöki. Témavezető: Dr. Mezei Katalin, egyetemi docens, SZE Mezőgazdaság- és Élelmiszertudományi Kar, Agrárökonómiai és Vidékfejlesztési Tanszék.

[2] FARKAS SZILVESZTER: A német talpraállás 1945 után, 1. rész, in *Magyar Szemle: Új folyam*, 2015/2. szám, 82–94. o.

[3] HORVÁTH GYULA: A német Mezzogiorno? A keletnémet regionális fejlődés az újraegyesítés után, in *Területi Statisztika*, 53/5. szám, 492–514. o.

lizmus zárt rendszerét felváltó piacgazdaságba történő beilleszkedés nehézségeivel. A KGST piacok bedőlése következtében rengetegen veszítették el állásukat. A fellépő munkanélküliség és fokozódó versenyképyszer hatására egyre több keleti állampolgár kérdőjelezte meg az újraegyesítés értelmét. A nyugati oldalról pedig sérelmezték, hogy akkora összeget (egyes becslések szerint 2000 Mrd euró) kell áldozniuk az „NDK” integrálódására.⁴

3. LÉNYEGES MAKROGAZDASÁGI KÜLÖNBSÉGEK A TARTOMÁNYOK KÖZÖTT

Saját vizsgálatom összes momentumában kiderült, hogy Németországban még ma is két különálló világ létezik. Igaz, hogy az egységes német állam egy stabil, vezető nagyhatalom, az Európai Unióban és világviszonylatban egyaránt (21,3%-os GDP-hozzájárulásával az 1. helyet szerezte meg az EU tabelláján), de a szövetségi államok szintjén erősen elhatárolódik egymástól a *Nyugat* és a *Kelet*, csak a fizikai elszigeteltséget jelképező Fal tűnt el.⁵

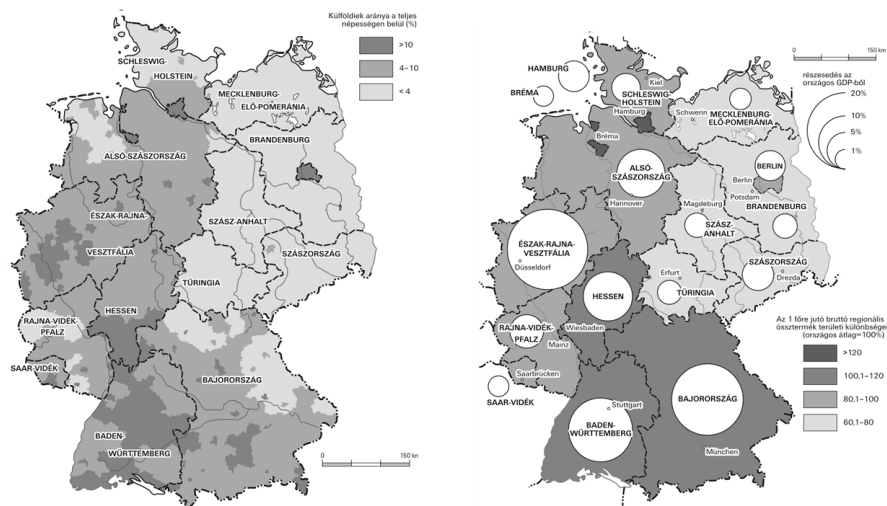
Kutatásomat Németországnak, mint az Európai Unió legnépesebb államának demográfiai elemzésével kezdtem. Bár az egész országra jellemző az elöregedés, a keleti régiókat továbbra is az elvándorlás sújtja, a születési-halálozási egyenleg trendje alapján a lakosságnak fogyatkoznia kellene, mégis azt tapasztaltam, hogy 2019-ben történelmi csúcsot döntött az állam népessége.⁶

[4] NIEDERMAYER, OSKAR – WESTLE, BETTINA: Demokratie und Partizipation. Festschrift für Max Kaase, in *Wie kann man die deutsche Vereinigung bilanzieren?*, 2000, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, pp. 160–174.

[5] EUROPEAN COMMISSION (EC): *Statistical Factsheet – Germany*, 2018, Brüsszel.

[6] STATISTISCHES BUNDESAMT (DESTATIS): *Durchschnittliche Lebenserwartung bei Geburt (Periodensterbestafel) nach Bundesländern, Jahren und Geschlecht*, 2019, Deutschland, Wiesbaden.

1. ábra: A Németországban letelepedett külföldi népesség aránya és az egyes tartományok GDP szintjeinek összefüggése (2014)

Forrás: Probáld Ferenc, 2014, pp.108-139.

Ennek egyetlen magyarázata a több évtizede zajló migráció, ami az utóbbi pár évben érte el tetőpontját. Összefüggést véltem felfedezni a migráció iránya és a tartományokban remélhető életszínvonal, illetve az 1 főre eső GDP között (ld. 1. ábra). A bevándorlók zöme a gazdag nyugati országrészbe áramlik (Észak-Rajna-Vesztfália, Bajorország, Baden-Württemberg),⁷ főként családi okokból kifolyólag vagy munkaszerzési lehetőség⁸ reményében. Népsűrűség alapján vizsgálva a szövetségi államokat megfigyelhető, hogy a keleti tartományok a legritkábban lakottak, közülük is főként Mecklenburg-Elő-Pomeránia (70 fő/km²) és Thüringia (137 fő/km²), a fejlett nyugati tartományok akár a keleten tapasztalt népsűrűség 17-szeresét is elérhetik⁹ [Berlin (3945 fő/km²), Hamburg (2382 fő/km²)].

Megállapítottam, hogy a Nyugaton munkát vállalók akár dupla annyi fizetésre is számíthatnak, mint Keleten. Az új tartományokban a bruttó órabér átlagosan 4,64 euróval¹⁰ kevesebb, mint az „NSZK”-ban, legrosszabb a helyzet Mecklenburg-Elő-Pomerániában. Ezek alapján elmondható, hogy a keletnémet állampolgárok jövedelem-különbségekből fakadó sérelmei valóságok.

[7] PROBÁLD FERENC ET AL.: *Európa regionális földrajza, 2. Társadalomföldrajz*, 2014, ELTE, Eötvös Kiadó, Budapest, 108–139. o.

[8] STATISTISCHES BUNDESAMT (DESTATIS): *Jede vierte Person in Deutschland hatte 2018 einen Migrationshintergrund*, 2018, Deutschland, Wiesbaden.

[9] STATISTISCHE ÄMTER DES BUNDES UND DER LÄNDER. GEMEINSAMES STATISTIKPORTAL: *Fläche und Bevölkerung nach Länder*, 2015, Deutschland.

[10] GEHALT.DE: *GEHALTSATLAS 2019: Die Kluft in Deutschland wird kleiner*, 2019.02.04. (letöltve: <https://www.gehalt.de/news/gehaltsatlas-2019>).

4. A NÉMET MEZŐGAZDASÁG

A német mezőgazdaság tanulmányozásának kulcsszerepet szántam dolgozatomban. Bár igaz, hogy nem ez Németország húzóágazata, mégis stratégiai jelentőséggel bír, hiszen az ország agrárkibocsátása magas arányt képvisel az EU piacán, és komoly exportőrnek számít a tagállamok között. A korszerű agrotechnikának köszönhetően a német gazdák magas hozamokat érnek el, biztosítva ezáltal a lakosság élelmiszerigényének 90%-át.¹¹

4.1. Birtokszerkezet Nyugaton és Keleten

A két országrész között talán a birtokméretek terén tapasztalhatók a legszembe-tűnőbb különbségek. Még ma is elkülönülnek egymástól az „NDK” egykori hatalmas termelőségvetkezeti táblái és az „NSZK” kicsi gazdaságai. A jövőben vélhetően megindul a keletnémet farmok aprózódása, Mecklenburg-Elő-Pomerániában viszont a gazdaságok 89%-a még mindig 200 ha feletti.¹² Az 1. táblázat is inkább a birtokkoncentrációt, mintsem a telekméretek elaprózódását mutatja, ennek oka, hogy a nyugatnémet gazdák igyekeznek egy egész család eltartására képes birtokot kialakítani. Az ideális művelési egység 60-70 ha lenne. Ezt a megállapítást a táblázat adatai alá is támasztják, hiszen a vizsgált időszakban Németországban a 2. legnépesebb művelési egység-csoport az 50-100 ha-os méret.¹³

1. táblázat: A birtokméretek változása Németországban (2005–2013)

Birtokok		2005		2013	
		db	%	db	%
művelési egység	< 5 ha	88.000	22,6	24.600	8,6
	5-10 ha	56.290	14,4	44.580	15,6
	10-20 ha	72.540	18,6	59.020	20,7
	20-30 ha	37.070	9,5	28.920	10,1
	30-50 ha	51.390	13,2	42.530	14,9
	50-100 ha	54.220	13,9	50.220	17,6
	> 100 ha	30.380	7,8	35.160	12,3

Forrás: Saját szerkesztés az (EC, 2018) adatai alapján

Összefüggést fedeztem fel a tartományi birtokméretek és a munkavégzés jellege között. Bajorországban a mezőgazdasági szektorban foglalkoztatottak

[11] FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS (FAO): *World Food and Agriculture. Statistical Pocketbook*, 2018, Italy, Rome.

[12] PROBÁLD FERENC ET AL.: i. m. 108–139. o.

[13] EUROPEAN COMMISSION EC, 2018: i. m.

több, mint 75%-a családi gazdálkodó.¹⁴ Baden-Württemberg, Dél-Hessen tartományainak 10-20 hektáros birtokai, kicsi méretükből adódóan nem feltétlenül teszik lehetővé a munkaerő és a korszerű technológia gazdaságos kihasználását, ezért azon a vidéken dolgozók gyakran más munkát is vállalnak. Schleswig-Holstein és Alsó-Szászország nagy kiterjedésű tengerpart menti területei (az országos átlag duplája) sokszor nem tudnak jövedelmezők lenni a kedvezőtlen természeti adottságok miatt.¹⁵ Az egykori NDK szövetségi államaiban a hatalmas kiterjedésű táblák „megkövetelik” az állandó alkalmazottak (60%) jelenlétét.

4.2. Németország mezőgazdasági termelési szerkezetének jellegzetességei

Egész Németország területén jelentős a szántóföldi növénytermesztés, mégis lényeges különbségek fedezhetők fel Nyugat és Kelet között. Míg a keleti országrész mezőgazdasági földhasználatú területeinek 78%-át foglalják el szántóföldi kultúrák, addig Nyugaton valamivel csekélyebb, de mégis meghatározó ez az érték (66%). Az egykori NDK-ban megmaradt szövetkezeti táblákon a kapacitáskihasználás miatt a gabonafélék termesztése a legalkalmasabb. A volt NSZK tartományaiban magasabb az állandó gyepterületek aránya (32,5%), mint Keleten (22%). Ennek fő oka talán abban rejlik, hogy a nyugatnémetek kezében van az ország állatállományának döntő hányada, pl. a legelő szarvasmarha-állomány 82%-a, így a gazdáknak feltételezhetően jobban megéri szabad legelőket hagyni, akár a hozamok növelése, vagy a takarmányköltségek csökkentése érdekében.

Elmondható, hogy bár kedvez Németország éghajlata a gabonafélék termesztésének, – a kitermelt cukorrépa mennyisége alapján a világranglistán a második helyen áll Oroszország mögött, és a rozstermelésben¹⁶ is a 2. Lengyelország után – mégis a német állattenyésztés dominanciáját érzékelttem a növénytermesztéssel szemben. Németország Ausztria után a 2. legnagyobb marhahús exportáló,¹⁷ a sertésenyésztés hatékonyságában az utóbbi években még Dániát is megelőzték.

Németország állattenyésztésének kibocsátása 51,2%-ot képvisel az ország mezőgazdasági szerkezetén belül. A 2. ábrán megfigyelhető, hogy a tejkibocsátás az állam termelési szerkezetén belül is jelentős (21,4%, Franciaországban a 14%-ot sem éri el), az Európai Unió tejkibocsátásának pedig harmadát adja az állam. A sertés- és marhatenyésztés számottevő, az ország állattenyésztési outputjainak összesen 42,5%-át teszik ki.¹⁸

[14] LANDESAMT FÜR INNERE VERWALTUNG STATISTISCHES AMT (LAIV-MV): *Statistisches Jahrbuch: Land- & Forstwirtschaft, Fischerei*, 2019, Statistisches Amt Mecklenburg-Vorpommern, Lübecker Str. 287., Schwerin.

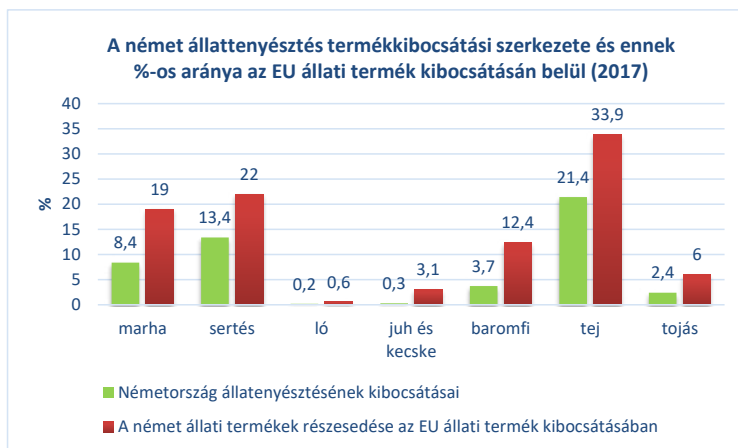
[15] PROBÁLD FERENC ET AL.: i. m. 108–139. o.

[16] EGEDY TAMÁS: Németország, in: Tóth J. (szerk.): *Világföldrajz*, 2010, Akadémiai Kiadó, Budapest, 767–785. o.

[17] LANDESAMT FÜR INNERE VERWALTUNG STATISTISCHES AMT LAIV-MV, 2019: i. m.

[18] EUROPEAN COMMISSION EC, 2018: i. m.

2. ábra: A német állattenyésztés termékkibocsátási szerkezete és ennek %-os aránya az EU állati termék kibocsátásán belül (2017)

Forrás: Saját szerkesztés az (EC, 2018) alapján

Ami az állam teljes mezőgazdasági outputjainak megoszlását illeti, a tejtermelés, a sertésenyésztés és a gabonafélék termesztése teszi ki a legnagyobb hányadot az össztermelésben.

4.3. A német agrár-külkereskedelem helyzete

Németország jelentős helyet foglal el mind az Európai Unió országaival, mind a nem európai uniós országokkal folytatott nemzetközi kereskedelemben. A 2008-as évről 2017-re bekövetkezett változások azt mutatják, hogy hiába lendült fel Németország nem európai uniós országokkal való export-kereskedelme +3%-kal, még így is jóval nagyobb arányban (78:22) folytat árucserét az Európai Unió tagállamaival.¹⁹

2018-ban Baden-Württembergben volt a legmagasabb az exportáruk értéke (203.098 millió €), több, mint 28-szorosa Mecklenburgénak (7.231 millió €). Bajorország a 2. helyen végzett 190.550 millió euróval. A keleti országrész termékkivitelének összege tizede akkora, mint a nyugatiaké. A növekedési ütem az új tartományokban viszont nagyobb, mint a régiókban. Ennek oka, hogy az elmaradottabb térségekben bármi nemű változás is szembetűnő előrelépést mutat.²⁰

Összességében azt tapasztaltam, hogy nagyon is fejlett a német agrárium, azon belül is a feldolgozóipar. Az elmúlt években 10,6%-kal²¹ nőtt az ország

[19] EUROPEAN COMMISSION EC, 2018: i. m.

[20] STATISTISCHES LANDESAMT BADEN-WÜRTTEMBERG: *Exportquote im Bundesländervergleich*, 2018, Deutschland, Stuttgart.

[21] EUROPEAN COMMISSION EC, 2018: i. m.

feldolgozott termékeinek exportja. Igyekeznek minél feldolgozottabb formában eladni termékeiket, hogy növeljék azok hozzáadott érték tartalmát, ezáltal pedig a haszonrátát.

5. VIDÉKFEJLESZTÉS

5.1. Ökológiailag művelt területek aránya a német tartományokban

Németországban is egyre nagyobb szerepet kap az ökológiai gazdálkodás, mint a fenntartható mezőgazdaság és a vidékfejlesztés egyik speciális eszköze. 2016-ban a világpiac forgalma meghaladta a 80 milliárd eurót, az Egyesült Államok után rögtön a németek következtek, így jelenleg az állam büszkélkedhet az EU legnagyobb öko piacával.

2017-re az ökológiai gazdálkodás elve szerint működő üzemek száma négyeszeresére nőtt 1996 óta. 2017-ben Németországban 29.395 üzem 1.353.157 hektáron folytatott biogazdálkodást.²² Egy év alatt 2318 új üzem kezdte meg tevékenységét, így az ökológiailag művelt földek aránya is megnövekedett 148.157 hektárral, de az általuk elfoglalt területek aránya a teljes német mezőgazdasági területen belül még úgy is csak 9,1%-ot tesz ki, hogy 1%-os emelkedés volt tapasztalható az azt megelőző évhez képest.²³

Egyelőre úgy tűnik, hogy ennek az eszmének is inkább Nyugaton van nagyobb jelentősége, de nagyarányú lemaradás nem tapasztalható a keletiek részéről sem. A Saar-vidéken a legcsekélyebb a mezőgazdaságilag hasznosított területek aránya, a tartomány teljes területének mindössze 0,03%-a, a művelést mégis viszonylag nagy arányban (16%) az ökológiai gazdálkodás elvén folytatják (ld. 3. ábra).²⁴ Ez az érték azonban elenyésző hányadot képvisel az állam teljes öko területében. Egész Németországot nézve Bajorország a legnagyobb kiterjedésű tartomány, valamint ott a legmagasabb a termőterületek aránya,²⁵ — a többi tartományhoz képest a duplája, esetenként a háromszorosa is lehet az agrárium által elfoglalt terület — ezért értékei nagyot lendítenek a mutatókon.

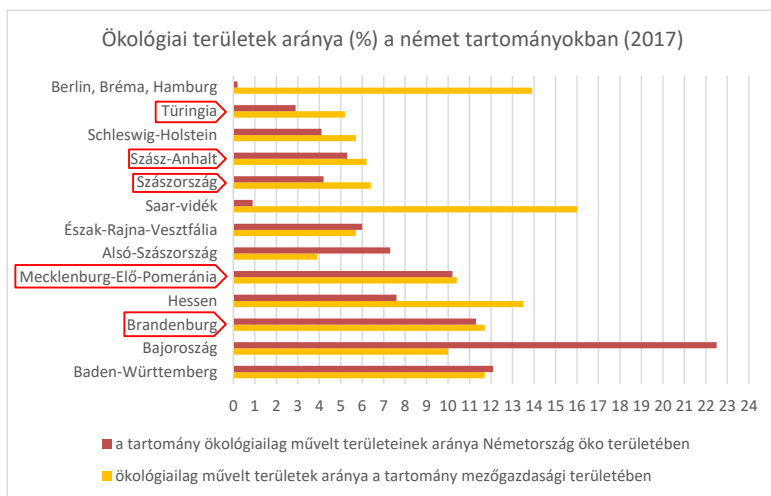
[22] BUNDESMINISTERIUM FÜR ERNÄHRUNG UND LANDWIRTSCHAFT (BMEL): *Ökologischer Landbau in Deutschland*, 2019, Deutschland, Berlin.

[23] BUNDESANSTALT FÜR LANDWIRTSCHAFT UND ERNÄHRUNG (BLE): *Zahlen zum Ökolandbau in Deutschland*, 2019, Deutschland, Bonn.

[24] BUNDESMINISTERIUM FÜR ERNÄHRUNG UND LANDWIRTSCHAFT BMEL, 2019: i. m.

[25] LANDESAMT FÜR INNERE VERWALTUNG STATISTISCHES AMT LAiV-MV, 2019: i. m.

3. ábra: Ökológiai területek aránya (%) a német tartományokban (2017)

Forrás: Saját szerkesztés a (BMEL, 2019) adatai alapján

Az irányzat egyre „divatosabb”, a fogyasztók igényeinek kielégítése mellett nem utolsó szempont, hogy a környezet védelmét is támogatja.

Az ökológiai elven történő gazdálkodás az alapja az egyre népszerűbb szolidáris mezőgazdaságnak. A termelők igyekeznek megspórolni a közvetítői költségeket, hogy az esetleges haszon náluk, illetve a fogyasztói közösségeknél maradjon, és azt sikerüljön újra beforgatni a gazdaságba. A profit növelése helyett a költségek fedezése kerül előtérbe. A módszer lényege, hogy a fogyasztók nem közvetlenül a terméket „vásárolják meg”, hanem a termék keletkezése során felmerült költségeket (bérleti díj, vetőmag, üzemanyag stb.) és a befektetett munkát fizetik meg. A szemlélet a vidéki közösségek²⁶ összetartó erejére helyezi a hangsúlyt.

5.2. A 2014–2020-as programozási időszak rendelkezésre álló forrásnagysága Németországban

A 2014–2020-as programidőszakban 6,35 milliárd euró áll rendelkezésre a mezőgazdaság fejlesztésére Németországban.

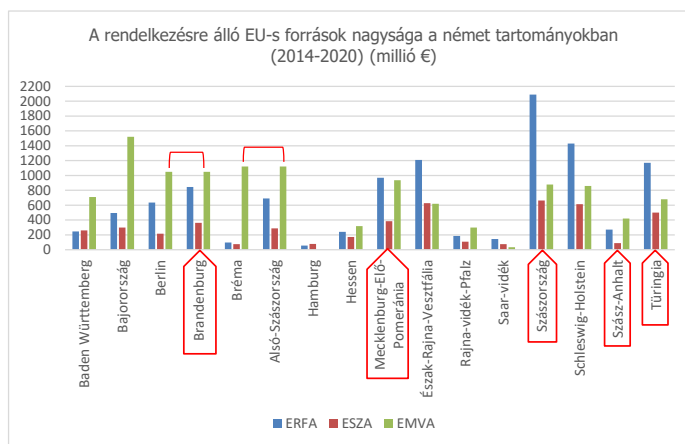
Ami a vidékfejlesztést illeti, az EMVA 3. legnagyobb kedvezményezettje Németország 9,4 milliárd euróval, aki a támogatások 30%-át erdősítésre, biogazdálkodásra és a környezetvédelemre igyekszik fordítani. Szövetségi felépítéséből adódóan a Német Szövetségi Köztársaságban a vidékfejlesztési politika megvalósítása regionális szinten, a tartományok által létrehozott vidékfejlesztési programok révén történik. Összesen 14 VP működik a 2014–2020-as időszakban

[26] ÖKOLÓGIAI MEZŐGAZDASÁGI KUTATÓINTÉZET (ÖMKI): *Útmutató gazdálkodóknak a rövid élelmiszerláncokról és a termelői-fogyasztói közösségek létrehozásáról*, 2013, Budapest.

Németországban, mivel Bréma és Alsó-Szászország, illetve Berlin és Brandenburg közös tervezetet készített.²⁷

Összesen 27,9 milliárd euróval gazdálkodhat az állam ebben a hét évben. Bizonyítást nyert az a tény, hogy még mindig a keletnémet tartományok élvezhetik a támogatások jelentős részét (ld. 4. ábra). A legtöbb dotációt Szászország, a legkevesebbet pedig Hamburg és a Saar-vidék kapja. Minden szövetségi államban az ERFA (regionális versenyképesség erősítése, foglalkoztatás növelése, K+F, környezetvédelem) és az EMVA források részaránya a legmagasabb.²⁸

4. ábra: A rendelkezésre álló EU-s források nagysága a német tartományokban (2014–2020) (millió €)

Forrás: Saját szerkesztés az (EC, 2019) adatai alapján

A támogatások eredménye azonban még mindig nem látszik Keleten, ugyanis a gazdasági, társadalmi, szociális és egészségügyi aspektusok alapján felosztott országban a keleti tartományok a „leszakadó régiók” kategóriájába lettek besorolva. Az egyik lehetséges megoldás, hogy Kelet-Németországban nem a legelmaradottabb falvakba, térségekbe irányítják a forrásokat, hanem a gazdaságilag erős (nagy)városokba, akik képesek a környező településeket húzva, szilárd agglomerációkat létrehozni (mint pl. Bajorországban vagy Baden-Württembergben).²⁹

[27] EUROPEAN COMMISSION (EC): *EU-Förderung In Deutschland*, 2019, European Union, Brüsszel. https://ec.europa.eu/germany/eu-funding/grants_de.

[28] EUROPEAN COMMISSION EC, 2019: i. m.

[29] SIEMS, DOROTHEA: *Deutschland zerfällt in fünf Teile*, 2019.07.31., welt.de.

6. ÖSSZEGZÉS

Úgy érzem, hogy a bevezetésben tett hipotézisem – miszerint az újraegyesítést követő 30 év elteltével is érzékelhető az eltérő gazdasági színvonal Nyugat- és Kelet-Németország között – egyértelmű bizonyítást nyert.

A makrogazdasági mutatók terén az 1 főre eső GDP és a bevándorlási hullám iránya között korrelációt fedeztem fel. Az országban belüli migráció még ma is nyugat-kelet trendet mutat.

Vidékfejlesztési vonatkozásban tapasztaltam, hogy valóban még három évtized után is a keletnémet tartományokba áramlik az EU-s források döntő hányada. A mezőgazdaság témakörében az ágazatok, valamint a természetett kultúrák országon belül képviselt arányában, a birtokszerkezet összetételében észleltem jelentős differenciát. Megállapítottam, hogy a termőterület alig $\frac{1}{3}$ -a, az üzemek 9%-a, az állatállomány nem egész 18%-a, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak csupán 15%-a koncentrálódik Kelet-Németországban.

Hiába sikerült tehát az államnak Európa gazdasági motorjává válnia, a különbségek igenis jelen vannak (még 30 év elteltével is) tartományi szinten, az elért eredmények zöme az erős nyugati oldal gazdasági teljesítőképességének köszönhető.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BUNDESANSTALT FÜR LANDWIRTSCHAFT UND ERNÄHRUNG (BLE): *Zahlen zum Ökolandbau in Deutschland*, 2019, Deutschland, Bonn.
- BUNDESMINISTERIUM FÜR ERNÄHRUNG UND LANDWIRTSCHAFT (BMEL): *Ökologischer Landbau in Deutschland*, 2019, Deutschland, Berlin.
- EGEDY TAMÁS: Németország, in TÓTH J. (szerk.): *Világföldrajz*, 2010, Akadémiai Kiadó, Budapest, 767–785. o.
- EUROPEAN COMMISSION (EC): *Statistical Factsheet – Germany*, 2018, Brüsszel.
- EUROPEAN COMMISSION (EC): *EU-Förderung In Deutschland*, 2019, European Union, Brüsszel, https://ec.europa.eu/germany/eu-funding/grants_de
- FARKAS SZILVESZTER: A német talpraállás 1945 után, 1. rész, in *Magyar Szemle: Új folyam*, 2015/2. szám, 82–94. o.
- FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS (FAO): *World Food and Agriculture. Statistical Pocketbook*, 2018, Italy, Rome.
- GEHALT.DE: Gehaltsatlas 2019: *Die Kluft in Deutschland wird kleiner, 2019.02.04.* (letöltve: <https://www.gehalt.de/news/gehaltsatlas-2019>)
- HORVÁTH GYULA: A német Mezzogiorno? A keletnémet regionális fejlődés az újraegyesítés után, in *Területi Statisztika*, 53/5., 492–514. o.
- LANDESAMT FÜR INNERE VERWALTUNG STATISTISCHES AMT (LAIV-MV): *Statistisches Jahrbuch: Land- & Forstwirtschaft, Fischerei*, 2019, Statistisches Amt Mecklenburg-Vorpommern, Lübecker Str. 287., Schwerin.
- NIEDERMAYER, OSKAR – WESTLE, BETTINA: Demokratie und Partizipation. Festschrift für Max Kaase, in *Wie kann man die deutsche Vereinigung bilanzieren?*, 2000, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, pp. 160–174.

- ÖKOLÓGIAI MEZŐGAZDASÁGI KUTATÓINTÉZET (ÖMKI): *Útmutató gazdálkodóknak a rövid élelmiszerláncokról és a termelői-fogyasztói közösségek létrehozásáról*, 2013, Budapest.
- PROBÁLD FERENC ET AL.: *Európa regionális földrajza, 2. Társadalomföldrajz*, 2014, ELTE, Eötvös Kiadó, Budapest.
- SIEMS, DOROTHEA: *Deutschland zerfällt in fünf Teile*, 2019.07.31., welt.de.
- STATISTISCHE ÄMTER DES BUNDES UND DER LÄNDER. GEMEINSAMES STATISTIKPORTAL: *Fläche und Bevölkerung nach Länder*, 2015, Deutschland.
- STATISTISCHES BUNDESAMT (DESTATIS): *Durchschnittliche Lebenserwartung bei Geburt (Periodensterbestafel) nach Bundesländern, Jahren und Geschlecht*. 2019, Deutschland, Wiesbaden.
- STATISTISCHES BUNDESAMT (DESTATIS): *Jede vierte Person in Deutschland hatte 2018 einen Migrationshintergrund*, 2018, Deutschland, Wiesbaden.
- STATISTISCHES LANDESAMT BADEN-WÜRTTEMBERG: *Exportquote im Bundesländervergleich*, 2018, Deutschland, Stuttgart.